

نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره‌های مؤثر در رویکرد واقع‌گرایی نوکلاسیک سیاست خارجی ایران

سید محمود کمال آرا^۱

چکیده

واقع‌گرایی نوکلاسیک با مبنا قرار دادن ذات آنارشیک نظام بین‌الملل، همواره انتقاداتی را از سوی غیر واقع‌گرایان به خود دیده است. برخی نظریات، نوواقع‌گرایی را بی‌توجه به ساخت دولت و عوامل درونی تأثیرگذار بر رفتار آن می‌دانند. این نظریه به‌نوعی حاصل جمع واقع‌گرایی کلاسیک و نوواقع‌گرایی است که ساختار نظام بین‌الملل و عوامل داخلی را تماماً مدنظر قرار می‌دهد. از این‌رو هدف اصلی در این پژوهش بررسی نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره‌های مؤثر در سیاست خارجی ج.ا.ا می‌باشد که با تأکید بر رویکرد واقع‌گرایی نوکلاسیک می‌کوشد تا امکان به‌کارگیری این نظریه را برای تبیین سیاست خارجی ج.ا.ا مورد بررسی قرار دهد. در این مقاله برای بررسی اهداف، فرآیند تصمیم‌گیری و رفتارهای سیاست خارجی ج.ا.ا و نیز بررسی حاصل جمع ساختار نظام بین‌الملل، سطوح سیستماتیک و نیز برخی عوامل داخلی اثرگذار در سیاست خارجی ج.ا.ا از نظریه واقع‌گرایی نوکلاسیک بهره خواهیم برد و با روش بررسی عناصر وابسته بخصوص عوامل داخلی اثرگذار بر سیاست خارجی ج.ا.ا به بررسی پرونده‌های مشخص و نمونه‌های موجود پرداخته و جایگاه این نظریه و نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره‌های مؤثر را در سیاست خارجی ج.ا.ا مورد بررسی قرار خواهیم داد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، با عنایت به رویدادهای حساس در سیاست خارجی ج.ا.ا، چهره‌های مهم و اثرگذار تأثیر مشخصی در روند تصمیم‌گیری و رفتار سیاست خارجی داشته و می‌توان گفت دو مؤلفه ساختار نظام بین‌الملل و عوامل داخلی، همواره شاکله‌ی رفتار سیاست خارجی ج.ا.ا را ترسیم کرده است.

کلمات کلیدی

واقع‌گرایی نوکلاسیک، سیاست خارجی، جمهوری اسلامی ایران، نظریه، روابط بین‌الملل، عوامل داخلی

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد روابط بین‌الملل، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. mkamalara@yahoo.com

کشورهای مختلف بر اساس تحولاتی که در نظام بین‌الملل رخ می‌دهد، سیاست خارجی خود را بر همان اساس تنظیم می‌کنند و از این رو سیاست خارجی هر کشور با دیگری متفاوت می‌باشد. واقع‌گرایی نوکلاسیک^۱ برداشتی جدید از نظریه واقع‌گرایی است که بر اساس آن می‌توان سیاست خارجی کشورها را مورد مطالعه و تحلیل قرار داد. (هژیر، ۱۴۰۱: ۹۸-۹۷) واقع‌گرایی نوکلاسیک رویکردی به تحلیل سیاست خارجی می‌باشد که با در نظر گرفتن ماهیت نظام بین‌الملل و محیط سیاسی که دولت‌ها در آن تعامل دارند به دنبال درک سیاست بین‌الملل است. این نظریه قدرت کافی را برای گنجاندن مجموعه‌ای از متغیرهای سطح واحد می‌افزاید. آنان با در نظر گرفتن نواقعی استدلالت می‌کنند که دولت‌ها در هنگام اجرای سیاست‌های خارجی و امنیتی خود تا حد زیادی به محدودیت‌ها و فرصت‌های نظام بین‌الملل پاسخ می‌دهند، اما پاسخ آن‌ها توسط عوامل سطح واحد مانند دولت شکل می‌گیرد. روابط جامعه، ماهیت رژیم‌های سیاسی داخلی آن‌ها، فرهنگ استراتژیک و برداشت‌های یک رهبر از جمله مسائلی است که در این فرآیند مدنظر می‌باشد. این نظریه تلاشی تقریباً جدید برای تلاقی تأکید واقع‌گرایی ساختاری بر دقت علمی و تقدم نظام بین‌الملل با توجه به نهادهای سطح داخلی، مشکلات ادراک و نگرانی‌های رهبری است که به واقع‌گرایان کلاسیک مربوط می‌شود. با در نظر گرفتن واقع‌گرایان به‌عنوان نقطه عزیمت خود، طرفداران آن معتقدند که دولت‌ها در درجه اول به محدودیت‌ها و فرصت‌های نظام بین‌الملل در هنگام اجرای سیاست‌های خارجی و امنیتی خود پاسخ می‌دهند، اما پاسخ آن‌ها مشروط به عوامل سطح واحد، مانند دولت-جامعه است. (ریپسمن، ۲۰۱۷: ۱) هر چند در واقع‌گرایی نوکلاسیک دولت متمایز از جامعه محسوب می‌گردد اما رابطه میان دولت و جامعه همچون واقع‌گرایی مورد پذیرش است و بنابراین نمی‌توان نیروهای جامعه را هم از فرآیند تصمیم‌سازی سیاست خارجی تفکیک کرد (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۰: ۲۷۸).

پیشینه پژوهش

۱. دکتر سیدجلال دهقانی فیروزآبادی در مقاله‌ای با عنوان ((واقع‌گرایی نوکلاسیک و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران)) بیان می‌کند واقع‌گرایی نوکلاسیک از قدرت تبیین‌انگیزه‌ها، اهداف، فرآیند تصمیم‌گیری و رفتارهای سیاست خارجی ج.ا.ا. برخوردار است. ایشان بر این باور است این نظریه با تلفیق دو سطح داخلی و سیستمیک امکان بیشتری برای تبیین تأثیرگذاری متغیرهای مختلف بر سیاست خارجی ج.ا.ا. فراهم می‌نماید. (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۰).

۲. ((تحلیل توافق هسته‌ای برجام بر اساس استعاره بازی دو سطحی)) نوشته‌ی حسین پوراحمدی است که در خصوص بررسی به ثمر نشستن مذاکرات می‌باشد که معتقد است باز خورد تحریم‌های اقتصادی

نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره های موثر در رویکرد واقع گرایی... / کمال آرا

و ایستادگی ج.ا.ا در مقابل تحریم‌ها و توسعه صنعت هسته‌ای، طرف غربی را به این باور رساند که امکان دست کشیدن ج.ا.ا از برنامه هسته‌ای از طریق فشار اقتصادی وجود ندارد. نگارنده در این مقاله به نقش نهادهای سیاسی در فرآیند اشاره کرده است (پوراحمدی و بازوبندی، ۱۳۹۷).

۳. خانم سارا بازوبندی در مقاله‌ای تحت عنوان ((سیاست‌گذاری خارجی ایران: ایجاد اجماع یا جنگ قدرت)) ادعا می‌کند که شاید ابهاماتی در مقررات و نیز الگوهای متناقض در سیاست خارجی ج.ا.ا وجود داشته باشد اما برنامه‌های سیاست خارجی در تصمیم‌گیرندگان کلیدی سیاست خارجی ج.ا.ا تفاوتی نداشته و فعالیت‌های دیپلماتیک آن‌ها به‌وضوح هماهنگ است (سارا بازوبندی، ۲۰۲۳).

۴. مقاله‌ای تحت عنوان ((ولایت‌فقیه و سیاست خارجی ایران: تحلیلی تاریخی)) نوشته‌ی خانم علم ریزوی به دنبال تحلیل جایگاه قانون اساسی و ولایت‌فقیه و تعامل آن با سایر نهادها و همچنین رابطه‌ی ولایت‌فقیه و روسای جمهور برای شکل دادن به سیاست خارجی ایران است (علم ریزوی، ۲۰۱۲).

۵. آقای جونو در کتابی تحت عنوان ((فرصت از دست‌رفته: رئالیسم نئوکلاسیک و سیاست خارجی ایران)) ضمن بررسی گونه‌ای از واقع‌گرایی نئوکلاسیک، پیامدها و عملکرد ایران، ادعا می‌کند که سیاست‌های خارجی ج.ا.ا نتایج مهم و بعضاً نامناسبی را در برخی حوزه‌ها داشته که این موضوع ممکن است عملکرد ایران را در آینده به‌طور فزاینده‌ای در سال‌های آتی محدود نماید (توماس جونو، ۲۰۱۵). حال با این تفاسیر و با مروری بر پیشینه پژوهش در این مقاله ضمن پرداختن به واقع‌گرایی نئوکلاسیک و مثال‌های بین‌المللی آن در خصوص روابط دوجانبه چند کشور، به بررسی ابعاد این نظریه در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران و میزان به‌کارگیری آن در عملیات دیپلماسی و تصمیم‌گیری سیاست خارجی و از همه مهم‌تر نقش عوامل داخلی و نهادها و افراد خواهیم پرداخت و به‌طور مشخص به دو پرونده‌ی مهم سیاست خارجی بعد از انقلاب از طریق این نظریه می‌نگریم. برای گردآوری این پژوهش، مقالات متعدد ژورنالی و همچنین ۳۰ عنوان محتوای متنوع از درون کتب و مقالات مختلف مطالعه و بررسی شد که در سطرهای قبلی به مهم‌ترین آن‌ها و وجه تمایز با این پژوهش پرداخته شد.

واقع‌گرایی نئوکلاسیک

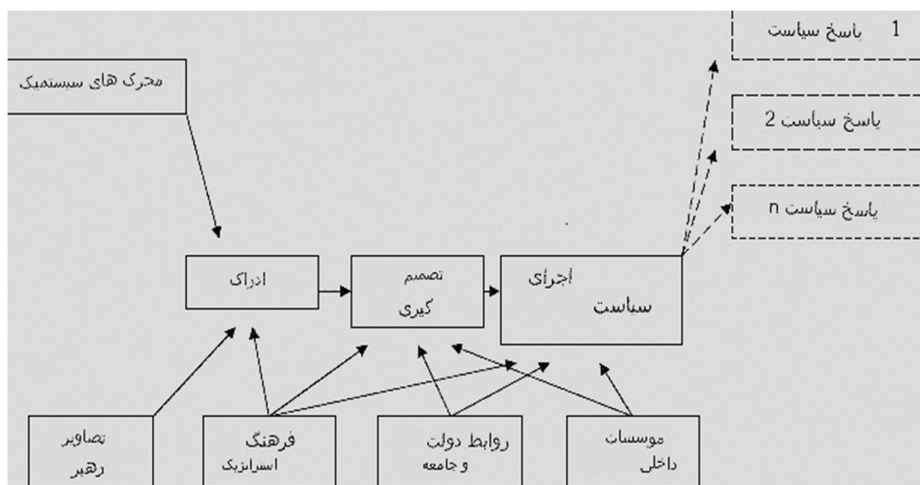
همان‌طور که در تعاریف دیگر آمده است؛ یک سنجش زمینه‌ای برای فهم ارتباط بین قدرت و سیاست که سیاست خارجی در آن شکل گرفته در واقع‌گرایی نئوکلاسیک موردنیاز است. از این‌رو برخی معتقدند این نظریه یک تئوری واقع‌گرایانه در سیاست خارجی محسوب شده و در تلاش است تا ضمن بیان پیچیدگی روابط بین‌الملل و تأثیر عوامل متنوع بر آن، دیدگاه‌های گسترده و متنوع واقع‌گرایانه را ساماندهی کند (حاتمی، ۱۳۹۹: ۱۶۶). در اینجا به شش نکته کلیدی که در مقاله آقای دکتر دهقانی

فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، دوره ۱۹، شماره ۶۳، تابستان ۱۴۰۲

فیروزآبادی در خصوص واقع‌گرایی نوکلاسیک آمده است اشاره می‌کنیم: ((۱) تصمیم‌گیرنده اصلی کیست؟ چگونه به تهدیدات بین‌المللی پاسخ می‌دهد؟ ۳) بازیگران داخلی تا چه اندازه‌ای می‌توانند با دولت چانه‌زنی کنند و بر سیاست خارجی در عرصه‌های مختلف دولت تأثیر بگذارند؟ ۴) بازیگران داخلی محتوا و مفاد سیاست خارجی را تعیین می‌کنند یا صرفاً سبک و شیوه‌ی آن را مشخص می‌کنند؟ ۵) کدامیک از بازیگران داخلی بیشترین تأثیر را بر سیاست خارجی دارند و تحت چه شرایطی این اتفاق رقم می‌خورد؟ ۶) رهبران و تصمیم‌گیرندگان برای پاسخگویی به تهدیدات و فرصت‌های بین‌المللی به چانه‌زنی‌هایی با بازیگران داخلی نیاز دارند؟)) (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۰: ۲۸۲)

حاصل جمع سطوح مختلف و نقش دولت و جامعه در سیاست خارجی

ساختار نظام بین‌الملل برگرفته از سطح تهدیدهای خارجی و چگونگی توزیع قدرت بوده و از این رو توانایی توصیف رفتار سیاست خارجی را نداشته و می‌بایست از متغیرهای میانجی داخلی بهره برد. طبق نظر والتز^۲ یک نظریه سیستمیک نمی‌تواند واکنش واحدهای یک سیستم را که از فشارهای مؤثر نظام‌ها می‌باشد، بازگو کند اما به ما می‌گوید که نظام‌های مختلف، ایجادکننده‌ی چه الزامات و امکاناتی می‌باشند. این در حالی است که در واقع‌گرایی نوکلاسیک محدودیت‌ها و انگیزه‌های عام با شرایط کشورها ترکیب شده تا به اتخاذ تصمیم سیاست خارجی روشنی منتج گردد. رز^۳ در این خصوص می‌گوید: ((واقع‌گرایی نوکلاسیک آشکارا هر دو دسته از متغیرهای داخلی و خارجی را شامل می‌شود)) (همان: ۲۷۹-۲۷۸).

شکل ۱- مدل واقع‌گرایی نوکلاسیک سیاست خارجی

نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره های موثر در رویکرد واقع گرایی... / کمال آرا

واقع گرایی نوکلاسیک را باید از واقع گرایی ساختاری جدا دانست زیرا طیف وسیعی از متغیرهای واحد و فرعی را شناسایی می کنند که می توانند بین محرک های سیستمی و پاسخ های سیاست خارجی مداخله کنند. در حالی که آن ها با نواقع گرایان موافق هستند که سیاست باید با محیط استراتژیک بین المللی منطبق باشد، واقع گرایان نوکلاسیک عنوان می کنند که دولت ها نمی توانند همیشه سیاست های خود را مطابق با شرایط بین المللی تنظیم کنند، زیرا تصورات نادرست از محرک های سیستمی، فاصله عقلانیت با رویه های تصمیم گیری یا موانعی که در برابر سیاست وجود دارد را باید در نظر گیرند. یک محیط تصمیم گیری داخلی پیچیده برگرفته از مواردی همچون؛ ۱- درک و تصویر یک رهبر (میزان نزدیک بودن به واقعیت) ۲- فرهنگ استراتژیک ۳- روابط دولت و جامعه که بر توانایی دولت برای تصویب و اجرای تصمیمات تأثیر می گذارد ۴- نهادهای سیاسی داخلی که توانایی محدود کردن تصمیم گیران در هنگام مواجهه با مخالفت های اجتماعی را دارند، قابل تعریف می باشد. از این رو دولت ها لزوماً برای برآوردن محدودیت های سیستمی، پاسخ سیاستی بهینه را انتخاب نکرده و در عوض برای عبور از محدودیت های سیستمی و الزامات سیاسی داخلی، در میان طیف وسیعی از گزینه ها، سیاست های جایگزین را انتخاب می کنند. (ریپسمن، ۲۰۱۷: ۱۰)

واقع گرایی نوکلاسیک در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

در واقع گرایی نوکلاسیک کشورها برای کسب امنیت یا قدرت نسبی سیاست های هدفمندی را عملیاتی می کنند. ج.ا. همواره تلاش کرده به توزیع قدرت بین المللی و تغییر و تحولات آن واکنش نشان دهد. رهبران و تصمیم گیرندگان اصلی در سطوح ملی با به کارگیری اطلاعات امنیتی و سیاسی قادر به تصمیم گیری در سیاست خارجی می باشند. در ج.ا. ایران بازیگران فراملی در تصمیم گیری سیاست خارجی بی ربط و بی تأثیر نمی باشند و چانه زنی و بده بستن فی مابین دولت و سایر بازیگران لازم می باشد (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۰: ۲۸۲-۲۸۳). ج.ا. ایران تلاش می کند تا برای شکل دهی به نظم منطقه ای و جهانی از قدرتش استفاده نماید. دو متغیر مستقل (نظام آنارشیک بین الملل) و متغیر میانجی (ماهیت و ساختار نظام جمهوری اسلامی، توانایی و قابلیت استخراج و بسیج منابع توسط نهادهای سیاسی-نظامی، نفوذ و تأثیر کنشگران مدنی داخلی و گروه های ذینفع، سطح و میزان استقلال دولت از جامعه و سطح انسجام نخبگان دولتی و غیردولتی) برای تبیین منابع و عوامل تعیین کننده سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در چارچوب واقع گرایی نوکلاسیک کارا می باشد. پس بنابراین در واقع گرایی نوکلاسیک توزیع و جریان های قدرت نسبی موجبات فراهم سازی انگیزه های کلی برای سیاست خارجی جمهوری اسلامی محسوب می شود اما رفتار مشخص و معین را ایجاد نمی کند چراکه الزامات سیستمیک از طریق متغیرهای

فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، دوره ۱۹، شماره ۶۳، تابستان ۱۴۰۲

میانجی مورد اشاره شکل می‌گیرند و بررسی متغیرهای میانجی ضروری است. عواملی همچون تصاویر از دشمنان، نظام‌های باور، سمت‌گیری‌های شناختی، پرهیز از خسارت و میزان خطرپذیری نقش مهمی در تصمیم‌گیری سیاست خارجی دارند (همان: ۲۸۶-۲۸۴). همچنین نباید نقش برداشت‌ها رهبران و تصمیم‌گیرندگان را در واکنش به ساختار قدرت نادیده گرفت. برای نمونه می‌توان از گرایش ایران به سمت روسیه (قرارداد S300 و راه‌اندازی نیروگاه اتمی بوشهر و...) و چین برای موازنه سازی پس از جنگ سرد و فروپاشی نظام دوقطبی و یا تقابل با آمریکا در دوره ریاست جمهوری محمود احمدی‌نژاد اشاره کرد (بالازاده و غیبی، ۱۳۹۰: ۶۰).

سیر تحول سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

سیاست خارجی ج.ا.ا در طول سال‌های مختلف تغییراتی را به خود دیده است. عواملی مانند ژئوپلیتیک، مذهب، موضوع تمامیت ارضی، تمایل به برتری منطقه‌ای، مداخلات قدرت‌های جهانی، عوامل داخلی و تجربیاتی که در گذشته وجود داشته همه و همه عواملی مهم در این تغییرات و شکل‌گیری سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران بوده‌اند. سیاست خارجی ایران را در دوره‌های مختلف می‌توان به ترتیب گونه‌های ذیل بررسی کرد:

- ۱) **سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دوره اوایل انقلاب اسلامی:** تحت تأثیر مستقیم جنگ ایران و عراق و تحت اندیشه امام خمینی (ره) بود (هانتر، ۲۰۱۷: ۷۰)
- ۲) **سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دوره پس از جنگ:** رویکرد عقلانی توسط رهبران سیاسی مورد توجه قرار گرفت و به نوعی سیاست انزواطلبانه جای خود را به ملاحظات عمل‌گرایانه و انگیزه همکاری با شرکا و متحدان بین‌المللی داد (هانتر، ۲۰۱۷: ۷۰)
- ۳) **سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران پس از اصلاح قانون اساسی:** تقریباً قدرت تفویض شده در تصمیم‌گیری سیاست خارجی به رئیس‌جمهور افزایش یافت و ایجاد شورای عالی امنیت ملی به‌عنوان یک بستر اجماع ارگان‌های مختلف دولتی مورد توجه قرار گرفت (فتح‌الله نژاد، ۲۰۲۰: ۴۶-۴۵)
- ۴) **سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دوره‌ای از سازندگی و اصلاحات:** دفتر ریاست جمهوری رکن اصلی خارجی دولت بود لکن تصمیمات سیاست خارجی رئیس‌جمهور هرگز به‌دوراز سایر مراکز قدرت نبود. گفتنی است در این دوران شخصیت‌هایی بلندپایه که در دولت وجود نداشتند اما از نزدیکی خاصی با رهبری برخوردار بودند، تأثیرگذاری قابل توجهی بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران داشتند. (همان: ۴۵)

نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره های مؤثر در رویکرد واقع گرایی... / کمال آرا

۵) سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دوره احمدی نژاد و روحانی: در دوره این دو رئیس جمهور، تصمیم گیری در سیاست خارجی تا حدود زیادی باهدف کاهش تحریمها صورت گرفت درحالی که در دوره احمدی نژاد تقابل بیشتری در سطح بین المللی صورت گرفته بود و موجبات تشدید تحریمها علیه ایران را فراهم کرد.

چهره های مؤثر بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

در این بخش به اثرگذاری پنج چهره ی مؤثر بر سیاست خارجی ج.ا.ا پس از انقلاب ۵۷ که با عناوین مختلف کنار رهبری بوده اند اشاره می گردد. این افراد بدون اینکه پست معلومی در وزارت امور خارجه دارا باشند، به طور مستقیم در تصمیمات کلان سیاست خارجی حضور داشته و بعضاً خود، پرونده مربوطه را هدایت می کرده اند. اشخاصی نظیر؛ علی اکبر ولایتی و کمال خرازی که در ذیل به آن اشاره شده، هر چند در طول مدت فعالیت خود در ج.ا.ا، متصدی وزارت امور خارجه هم بوده اند اما در این گزارش منظور اصلی، مدتی می باشد که فعالیت آن ها در پست مشارالیه به پایان رسیده بود است.

علی اکبر ولایتی؛ یکی از چهره هایی است که از سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۶ وزیر امور خارجه بوده و از همان زمان تاکنون به عنوان مشاور ارشد سیاست خارجی رهبری محسوب می گردد و از چهره هایی محسوب می شود که همواره در دیدارهای رهبری با سران سایر کشورها شرکت داشته و یا در سال ۲۰۱۸ پس از خروج آمریکا از توافق هسته ای به عنوان نماینده ویژه رهبری به مسکو سفر کرد و طرحی را با عنوان ((نفث در برابر غذا))^۴ در این خصوص مطرح کرده بود.

قاسم سلیمانی؛ چهره دیگر اثرگذار در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران سرلشگر قاسم سلیمانی^۵ است که تأثیر بسزایی در سیاست گذاری های منطقه ای و ملاحظات اقتصادی (در زمان وقت) و محور مهمی بنام میدان و اثرگذاری آن بر دیپلماسی داشته است.

کمال خرازی؛ فرد اثرگذار بعدی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران کمال خرازی است. وی از سال ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۴ به عنوان وزیر امور خارجه جمهوری اسلامی ایران بوده و از سال ۱۳۸۵ تاکنون به عنوان رئیس شورای راهبردی تحت حاکمیت رهبری فعالیت می کند. از جمله فعالیت های این چهره اثرگذار در طول سال های اخیر؛ موضع گیری ها و سفرهای دیپلماتیک به سایر کشورها و ملاقات با چهره های مهم در خارج از کشور بوده است.

علی لاریجانی؛ نام دیگری که در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در سال های اخیر به چشم می خورد و به یکی از خانواده های قدرتمند در ج.ا.ا متصل می باشد، علی لاریجانی است. وی که از سال

۱۳۸۴ تا ۱۳۸۶ به‌عنوان دبیر شورای عالی امنیت ملی ایران فعالیت می‌کرد، دیدارها و رایزنی‌هایی را با مقامات خارجی و سازمان‌های بین‌المللی داشت و در زمان ریاست بر مجلس مصوبات جنجالی اعم از تصویب برجام ۲۰ دقیقه‌ای^۶ را در کارنامه خود دارد. ایشان به‌عنوان امین نظام، مسئولیت یکی از مهم‌ترین پرونده‌های همکاری ایران، یعنی سند ۲۵ ساله همکاری با چین^۷ را در مدت معینی عهده‌دار بوده است.

علی شمخانی؛ به‌عنوان یکی دیگر از افراد اثرگذار در سیاست خارجی جمهوری اسلامی پس از انقلاب ۵۷ ایران تلقی می‌شود. وی که سمت‌های مختلف امنیتی و دفاعی داشته است، حدود ۱۰ سال به‌عنوان دبیرشورای عالی امنیت ملی فعالیت می‌کرد که یکی از اثرات شمخانی در یک سال اخیر در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، نقش مهم وی در احیای روابط ایران و عربستان^۸ می‌باشد.

نقاط مبهم در قانون اساسی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران را از منظر تصمیم‌گیری می‌توان در لایه‌های مختلف بررسی کرد؛ که عبارت‌اند از:

- ۱) **سطح تصمیم‌گیر:** که در این سطح موضوع موردبررسی آن است که در نظام اسلامی یک تصمیم‌گیر بر اساس چه مبنایی تصمیم‌گیری می‌کند؟
 - ۲) **ساختار تصمیم‌گیری:** در این سطح نقش و اهمیت عناصر مختلف تصمیم‌گیری و همچنین ویژگی‌های ساختار تصمیم‌گیر مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد.
 - ۳) **لایه‌ی بیرونی تصمیمات و یا به عبارتی جهت‌گیری تصمیم‌گیری‌های سیاست خارجی:** در این سطح بررسی می‌شود که جهت‌گیری‌های تصمیم‌گیری سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران و الگوهای دوستی و دشمنی در سطوح منطقه‌ای و جهانی به چه شکل بوده است؟ (سلیمانی، ۱۳۹۳: ۷۶)
- نهادهای سیاسی در فرآیند و ساختار تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری خارجی ایران بر اساس قانون اساسی عبارت‌اند از: نهاد رهبری، قوه مجریه (رئیس‌جمهور، وزیر امور خارجه و هیئت‌وزیران و سایر وزارتخانه‌ها)، قوه مقننه (مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان)، مجمع تشخیص مصلحت نظام، شورای عالی امنیت ملی، نیروهای مسلح (به‌ویژه سپاه پاسداران) و قوه قضاییه که البته هر یک به‌تناسب موضوع و محوریت در این مهم نقش ایفا می‌کنند. به‌عنوان نمونه می‌توان در پرونده هسته‌ای نقش ارکانی همچون نهاد رهبری، ریاست جمهوری، وزارت امور خارجه، شورای عالی امنیت ملی و مجلس شورای اسلامی و در مواقعی شورای نگهبان را ملموس‌تر دید. (پوراحمدی، ۱۳۹۷: ۸۹)

نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره های موثر در رویکرد واقع گرایی... / کمال آرا

با انقلاب اسلامی، تحولاتی نظیر؛ قرار گرفتن دین اسلام و فرهنگ در روابط بین الملل و همچنین نظام جمهوری اسلامی بر پایه ولایت فقیه که بنیان یک سیاست خارجی جدید را نهادینه کرد، آغاز گشت (مولانا، ۱۳۸۷: ۷) نکته آنکه عواملی در ساختار غیررسمی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران به عنوان بازیگران غیردولتی مانند دفاتر آیات عظام و مراجع تقلید، حوزه علمیه و یا ائمه جمعه و اتحادیه های کارگری و انجمن های اسلامی و... و همچنین نهادهایی نیمه دولتی همانند؛ نیرو مقاومت بسیج، بنیاد مستضعفان، دبیرخانه حمایت از انتفاضه فلسطین، بنیاد شهید، کمیته امداد امام خمینی و... حضور داشته که آنان هرچند در ساختار قرار ندارند اما به طور غیرمستقیم اثرگذاری خود را بر روی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران گذاشته اند (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۸۸: ۲۵۳).

نهاد رهبری

در سال های اخیر نقش این نهاد در سیاست ایران بیش از گذشته دیده می شود. جایگاه قانون اساسی و نهاد رهبری و پیوند و تعامل آنان، عاملی مهمی برای شکل گیری سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران بوده است (علمریزوی، ۲۰۱۲: ۱۱۲). بر اساس اصل ۱۱۰ قانون اساسی، نهاد رهبری در ساختار تصمیم گیری سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، بالاترین مقام جمهوری اسلامی بوده که این اصل به طور مستقیم یا غیرمستقیم در تصمیم گیری های سیاست خارجی مربوط می گردد (پوراحمدی، ۱۳۹۷: ۸۹). به طور مثال می توان از اختیارات و جهت دهی در سیاست خارجی ج.ا.ا که در دوران رهبری امام خمینی که به نوعی اختیارات حکومتی بود و در قانون اساسی هم خلاصه نمی شد اشاره کرد؛ به فرامینی نظیر؛ فرمان قطع رابطه جمهوری اسلامی ایران با مصر^۹ پس از امضای قرارداد کمپ دیوید با دولت غاصب فلسطین، صدور حکم ارتداد و اعدام سلمان رشدی به علت نگارش کتاب آیات شیطانی^{۱۰}، دستور عدم اعزام حجاج ایرانی به بیت الله الحرام و تعطیل موقت حج پس از کشتار حجاج در مکه مکرمه در سال^{۱۱} ۱۳۶۶ (سلیمانی، ۱۳۹۳: ۸۴) یا عکس العمل رهبری در مواجهه با سند ۲۰۳۰ یونسکو^{۱۲}.

در اینجا برای درک بیشتر نقش عوامل داخلی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران به شش رکن حاکمیتی تحت نظر و اداره مستقیم رهبری در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران اشاره می گردد:

شورای راهبردی روابط خارجی؛

شورای راهبردی روابط خارجی به عنوان بازوی مشورت دهی به رهبری، تأثیر قابل تأملی بر سیاست خارجی در ج.ا.ا ایران دارد. این شورا اتاق فکر و نهاد مشورتی رهبری با رویکردی راهبردی در حوزه روابط

خارجی است که باهدف نقش‌آفرینی در تصمیم‌گیری‌های کلان، نشان دادن افق‌های نو در روابط خارجی، بهره‌مندی از نظرات نخبگان و تدوین شاخص‌ها در جهت نیل به اهداف سند چشم‌انداز کشور تشکیل شده است. تدوین راهبردهای درازمدت، میان‌مدت و کوتاه‌مدت روابط خارجی جمهوری اسلامی ایران در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، دفاعی - امنیتی و علمی - فرهنگی ازجمله وظایف این شورا عنوان شده و کمال خرازی به‌عنوان رئیس این شورا، نقش مهمی در سیاست خارجی ج.ا.ا دارد.

شورای عالی امنیت ملی

در اصل ۱۷۶ قانون اساسی آمده است به‌منظور تأمین منافع ملی و پاسداری از انقلاب اسلامی و تمامیت ارضی و حاکمیت ملی، شورای عالی امنیت ملی به ریاست رئیس‌جمهور، با وظایف زیر تشکیل گردیده، اما مصوبات شورای عالی امنیت ملی پس از تأیید مقام رهبری قابل اجرا است. با این توصیفات هرچند یک گستردگی در چینش و بهره‌مندی از تمامی ارگان‌های اثرگذار در این شورا به چشم بخورد اما نکته قابل‌تأمل آنجایی است که اکثر اعضا به‌طور مستقیم و یا غیرمستقیم توسط مقام رهبری انتخاب می‌شوند و تصویبات این شورا پس از تأیید ایشان قابلیت اجرا پیدا می‌کنند؛ بنابراین نقش و استقلال این شورا در اختیار تصمیم‌گیری سیاست خارجی نامشخص است.

سپاه پاسداران انقلاب اسلامی

در واقع‌گرایی نوکلاسیک سازوکارهای مختلفی بررسی می‌شود که دولت (با مفهوم بکاربرنده زور)، از طریق آن به فرصت‌ها و تهدیدات آنارشی نظام بین‌الملل پرداخته و سیاست خارجی خود را از ماحصل آن نوشته و عملیاتی می‌کند. به عبارت بهتر در این نظریه به تبیین نقش میانجی و مداخله‌گر دولت در سیاست خارجی پرداخته می‌شود (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۰: ۲۸۱). با عنایت به اینکه نفوذ سپاه پاسداران در زمینه‌های مختلف بالأخص زمینه‌های سیاسی و اقتصادی در ج.ا.ا بسیار بالاست (قدرت نظامی، اقتصادی، اطلاعاتی، رسانه‌ای و...)، این نهاد نظامی توانسته در سیاست خارجی با بهره‌گیری از گفتمان مذهبی و مباحث هویتی، دستور کار مشخصی را در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران تعریف کند و نفوذ و اثرگذاری زیادی از خود نشان دهد. (نیکپی، ۲۰۲۳: ۱۸) از طرفی این نهاد انقلابی خود را به‌عنوان حافظ جامعه مسلمانان (شیعه)^{۱۳} در مبارزات عرصه بین‌الملل معرفی می‌کند. قدرت فکری و ساختاری سپاه پاسداران به‌طور هم‌زمان محصول و توجیه هویت پیش‌بینی‌شده ج.ا.ا در خارج است. در سیاست خارجی ج.ا.ا، رهبری و نهادهای زیرمجموعه وی، دستور کار و چارچوب را تدوین می‌کنند و درنهایت این سپاه است که برای اجرای آن تلاش می‌کند. سپاه با عنایت به ابزاری که در اختیار دارد مانور متناسبی هم برای تعیین چگونگی و موقعیت خود برای ورود در سیاست خارجی در

نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره های موثر در رویکرد واقع گرایی... / کمال آرا

اختیار دارد (همان: ۴۱) در یک نمونه از اثرگذاری این نهاد حاکمیتی در قبال دستاوردهای وزارت امور خارجه در خصوص برجام، به شلیک موشک عماد پس از توافق برجام می‌توان اشاره کرد؛ که سرلشگر فیروزآبادی رئیس وقت ستادکل نیروهای مسلح در این خصوص اعلام کرد: ((زمان‌بندی شلیک موشک عماد پس از توافق برجام، مصوبه رهبری بوده است. هیچ موشکی در ایران شلیک نمی‌شود مگر اینکه مصوبه فرمانده کل قوا داشته باشد)).

نقش این نهاد زمانی در رفتار سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران پررنگ‌تر به نظر می‌رسد که در دولت فعلی، نقش وابستگان و یا اعضای این نهاد، در پست‌های کلیدی و وزارتخانه‌های مهم، مؤثرتر بوده و طبعاً در سیاست خارجی مؤثر خواهد بود (گزارش روزنامه آرمان ملی ۱۳/۰۹/۱۴۰۰)

مجمع تشخیص مصلحت نظام؛

این نهاد که یکی از ارکان‌های حاکمیتی تحت نظر رهبری می‌باشد و با عنوان مسئولیت اصلی خود یعنی حل اختلاف میان مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان تأسیس شده بود، در سال‌های اخیر محلی برای بایگانی پرونده‌های ملی و مهم در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران تبدیل شده و عملاً نقشی اثرگذار در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران دارد. یکی از این پرونده‌ها، پیوستن ج.ا.ا به FATF بود که پرونده البته هیچ‌گاه بسته نشد اما پذیرش و یا رد آن همواره به یکی از چالش‌های کشور در سال‌های اخیر تبدیل شده و گویا قرار نبود تصمیمی برای این پرونده در این مجمع اخذ شود.^{۱۴}

نقش سازمان فرهنگ و ارتباطات و سازمان تبلیغات اسلامی در دیپلماسی فرهنگی و سیاست خارجی

به نظر می‌رسد به‌طور معمول دستگاه متولی دیپلماسی فرهنگی در سایر ملل و یا تصمیم‌گیری در حوزه موضوعات فرهنگی فقط وزارت امور خارجه نباشد. در جمهوری اسلامی ایران، موضوع ارزش‌ها و هنجارهای اسلامی، انقلابی و فرهنگ ایدئولوژی اسلامی پررنگ‌تر می‌باشد و این امر به عهده سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی و سازمان تبلیغات اسلامی با بهره‌گیری از رایزنان و وابسته فرهنگی در سایر ملل صورت می‌پذیرد. (سلیمانی، ۱۳۹۳: ۸۵) در سال ۱۳۸۹ این سازمان بر اساس مصوبه هیئت‌وزیران به‌عنوان قرارگاه تاکتیکی منظومه فرهنگی بین‌المللی انقلاب اسلامی و هدایتگر فعالیت‌های فرهنگی خارج از کشور معرفی شد و بر این اساس این سازمان در استراتژی جدید خود اهدافی نظیر؛ شکل‌گیری تصویری شایسته و افتخارآفرین از اسلام ناب، انقلاب اسلامی، جمهوری اسلامی (ایران امروز) و ارزش‌های فرهنگ و تمدن اسلامی و ایرانی در اذهان سایر ملل جهان، گسترش همگرایی و پیوند اسلامی، دینی و فرهنگی با سایر ملل جهان و بیداری و خودباوری مسلمانان را به‌عنوان اهداف فرهنگی بین‌المللی جمهوری اسلامی

ایران پیگیری می‌کند سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی کشورهای هدف را طبقه‌بندی کرده و برای بالا رفتن اثربخشی فعالیت‌های فرهنگی ایران در خارج از کشور بر اساس اولویت‌های نظیر؛ اهمیت استراتژیک کشور، تعداد مسلمانان، تعداد شیعیان، حساسیت و جایگاه ویژه کشور، چگونگی روابط با جمهوری اسلامی ایران، تعداد ایرانیان مقیم، جایگاه زبان فارسی و ایران‌شناسی، امکان تأثیرگذاری در حوزه مردمی، مشترکات فرهنگی با جمهوری اسلامی ایران، موانع فعالیت‌های فرهنگی و تلاش رقبا و همچنین جمعیت در این کشورها سرمایه‌گذاری می‌کند (ملائی، ۱۳۹۳: ۱۸).

از همه مهم‌تر فعالیت سایر دستگاه‌های فرهنگی در خارج از کشور همانند؛ آستان قدس رضوی، جامعه المصطفی (ص) العالمیه، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، سازمان اوقاف و امور خیریه، سازمان حج و زیارت، سازمان صداوسیما، شورای عالی امور ایرانیان خارج از کشور، شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، مجمع جهانی اهل بیت (ع)، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، معاونت بین‌الملل مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه، وزارت امور خارجه، وزارت عتف و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی که هر یک به دنبال تحقق اهداف خود می‌باشند، بعضاً ناملایماتی را در سیاست خارجی ج.ا.ا به وجود آورده و کشور را متحمل خساراتی کرده است. برای نمونه می‌توان از فعالیت‌های مراکز اسلامی ج.ا.ا در خارج از کشور و تعطیلی آنان نام برد^{۱۵} (گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹: ۱۷).

سایر ارکان‌ها؛

در این بین سایر نهادهایی که به‌نوعی یا به‌طور مستقیم و یا غیرمستقیم تحت نظر رهبری می‌باشند در این سال‌ها در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران اثرگذار بوده‌اند. رسانه‌های مکتوب، خبرگزاری‌ها و از همه این نهادها مهم‌تر، سازمان صداوسیما است که نقش مهمی در هدایت افکار عمومی همسو با تصمیمات سیاست خارجی ج.ا.ا داشته و همواره در امتداد برنامه‌های کلان ج.ا.ا در سیاست خارجی، برنامه‌های متنوعی اعم از (گفتگو، مصاحبه، گزارش، مناظره، خبر، مسابقه تلویزیونی، فیلم و سریال و ...) تولید کرده و بازوی رسانه‌ای در اختیار حکومت بوده است. از این رو رهبری، این سازمان را مشابه دانشگاهی دانسته‌اند که وظیفه فرهنگ‌سازی و آگاهی بخشی را بر عهده دارد (عیوضی و منصور زاده، ۱۳۹۰: ۶۳). از دیگر عوامل داخلی اثرگذار در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران که به‌نوعی در ساختار حاکمیتی قرار می‌گیرند، مادحین و سخنرانان مذهبی هستند که همواره پس از اعلام موضع رسمی و یا غیررسمی حاکمیت در خصوص یک موضوع خاص، سمت‌وسوی مشخصی با آن اتخاذ کرده و اقشار مرتبط را با خود همگام می‌سازند. برای نمونه می‌توان از اشعار، مدیحه‌سرایی و رجزخوانی‌های مادحین و سخنرانان در خصوص اختلافات ج.ا.ا با عربستان سعودی و یا حضور مستشاری در خاک سوریه در یک‌دهه گذشته نام برد.

نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره های موثر در رویکرد واقع گرایی... / کمال آرا

رئیس جمهور

نقش رئیس جمهور در اثرگذاری بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران همواره از مواردی بوده که در عوامل داخلی مؤثر بر سیاست خارجی قابل بررسی است. برای نمونه نقش حسن روحانی در روند مذاکرات هسته‌ای را در این زمینه می‌توان نام برد. حسن روحانی رئیس جمهور وقت ایران با انتقال پرونده هسته‌ای از شورای عالی امنیت ملی به وزارت امور خارجه، ضمن کاهش نقش نهادهای امنیتی و نظامی، این موضوع را از یک کیس امنیتی به یک کیس فنی و حقوقی تبدیل کرد^{۱۴}. (پوراحمدی، ۱۳۹۷: ۹۲).

وزارت امور خارجه

در خصوص کارکردهای تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی در این وزارتخانه نظراتی مختلفی وجود دارد چراکه در قانون اساسی و قوانین و آیین‌نامه‌های مجلس، این نهاد به‌عنوان مرجع تصمیم‌گیری و حتی اجرایی لحاظ نشده است و نهادهای مرتبط با سیاست خارجی متنوع بوده و معطوف به وزارت امور خارجه نمی‌شود و این نهاد کارکردی جز هماهنگی دستگاه‌های مربوطه در این حوزه ندارد (سلیمانی، ۱۳۹۳: ۸۴).

مجلس

ارگان دیگری که در سیاست خارجی اثرگذار می‌باشد، مجلس شورای اسلامی است. این مجلس با بهره‌گیری از کمیته امنیت ملی و سیاست خارجی در موضوعات سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران اعم از معاهدات بین‌المللی، وضع قوانین سیاست خارجی و... سهم دارد. هرچند مجلس مسئول تصمیم‌گیری در این حوزه نیست اما در انعقاد قراردادهای بین‌المللی اثرگذار است.

شاید در اینجا بیشتر بتوان تأثیرات جناح‌گرایی و دو مؤلفه‌ی بیان‌شده در اظهارات ظریف در خصوص دیپلماسی و میدان را در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران مورد تأمل قرارداد.

بررسی پرونده‌های ویژه در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران از منظر نظریه اصلی

پرونده هسته‌ای

اگر برون‌دادهای سیاست خارجی ج.ا.ا. را دهه اول قرن ۲۱ بررسی کنیم، می‌توان مورد هسته‌ای ایران را مورد اشاره قرارداد. در این زمان درک الگوهای تصمیم‌گیری نیز در سیاست خارجی نیازمند توجه به سطوح مختلف اثرگذار به‌عنوان عناصر اصلی شد (سلیمانی، ۱۳۹۳: ۷۱). در پرونده هسته‌ای بین جمهوری اسلامی ایران و گروه ۵+۱ در سال ۱۳۹۴ عواملی سبب شد تا این مهم بیش از یک دهه و نیم، سرانجام با موفقیت به فرجام رسد (اشاره به دوره وقت). این عوامل که موضوعات مهمی را همچون افزایش مشکلات اقتصادی و تحریم‌های حاصل از آن در برمی‌گرفت، به عوامل داخلی و اجماع نخبگان تصمیم‌ساز نیز پیوند

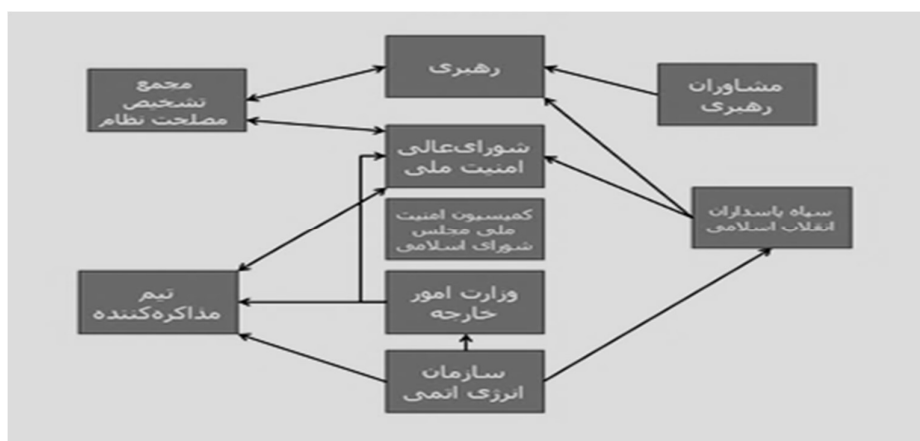
داشت. برای نمونه حسن روحانی رئیس‌جمهور وقت در اظهاراتی انتخاباتی مدعی شد: ((چرخیدن سانتریفیوژها بسیار خوب است، اما به شرط آنکه چرخ تمام کارخانه‌ها و اقتصاد نیز بچرخد)) (پوراحمدی، ۱۳۹۷: ۷۹) ما در پرونده هسته‌ای مشاهده کردیم که بیان عنوانی همچون ((نرمش قهرمانانه))^{۱۷} (پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری، ۱۳۹۳) موجبات زمینه‌سازی لازم برای اتخاذ رویکردهای جدید در مذاکرات هسته‌ای را فراهم کرد و تأثیر بسزایی در فرآیند تصمیم‌گیری آن داشت. علاوه بر آن، در پرونده هسته‌ای، جلسه سران نظام، سازوکاری برای مباحث و تصمیم‌گیری‌های کلان بشمار می‌رفت.

آقای توماس جونو^{۱۸} استادیار دانشکده تحصیلات تکمیلی عمومی دانشگاه اتاوا در کتاب ((فرصت از دست‌رفته)) اشاره کرده است که؛ ایران در سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۹ که بیشتر در مورد برنامه هسته‌ای مورد اشاره است، فرصتی در طول این مدت داشته تا قدرت خود را در منطقه با استفاده از کارت‌های بازی که در اختیار دارد به میزان قابل توجهی افزایش دهد؛ اما ایران با هدف دستیابی به دستاوردهای کوتاه‌مدت با بازی بیش از حد خود بر روی این کارت‌ها، به نوعی فرصت را از دست داد و در درازمدت ضمن از دست دادن قدرت خود، متحمل هزینه‌های بسیار بالاتری شد و در آن زمان منازعات سیاسی و فشارهایی که ناشی از تحریم‌ها ایجاد شده بود، فضای سیاسی بسته‌ای را رقم زده بود که در موضوع توافق هسته‌ای نقش نهادهایی اصلی در فرآیند و ساختار تصمیم‌گیری سیاست‌گذاری خارجی برجسته‌تر بود (پوراحمدی، ۱۳۹۷: ۸۹).

در اینجا پرداختن به مقاله‌ی جونو که در رویکرد نظری و در تحلیل استراتژیک خود از ترکیب نظریه‌های واقع‌گرایی نوکلاسیک و واقع‌گرایی ساختاری بهره می‌برد، کمی بیشتر با این مهم پژوهشگر را آشنا می‌سازد. بر اساس این نظریه قدرت یک دولت در عرصه بین‌الملل و سیاست داخلی دولت (متغیر مداخله‌گر)، مشوق‌ها و محدودیت‌هایی را در سیاست خارجی خود را شکل می‌دهد. نکته آنجایی است که چنین رویکردی در تحلیل سیاست خارجی ج.ا.ا با مشکلاتی هم مواجه می‌گردد، چراکه کشورهایی که با یک یا چند قدرت بزرگ برای کسب موقعیت مسلط یا حداقلی رقابت می‌کنند، باید یک برابری قدرت در نظام سیاسی جهانی داشته باشد که در مورد یک قدرت بزرگ برای تسلط یا برابری با دیگر قدرت‌های بزرگ در عرصه جهانی مطرح می‌گردد. در این پرونده یک قدرت نسبتاً ضعیف با تهدید یک ابرقدرت جهانی مواجه بود. وی کلید شکست ایران در دستیابی به سطح مطلوبی از قدرت را به آسیب‌شناسی داخلی ارتباط می‌دهد. این ادبیاتی که برگرفته از واقع‌گرایی نوکلاسیک می‌باشد، تأثیرات سیاست داخلی (نگرش به وضعیت، هویت رژیم و سیاست جناحی) و فرهنگ داخلی را عاملی برای مخدوش نمودن

نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره های موثر در رویکرد واقع گرایی.../ کمال آرا

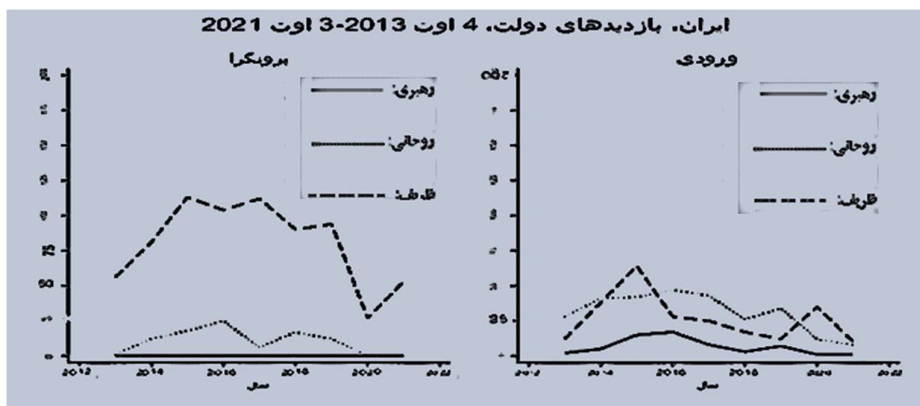
سیاست‌های کشور می‌داند. از نظر جونو، ایران به دلیل موقعیت‌های منطقه‌ای و حضور آمریکا با آسیب‌هایی مواجه بوده که خروجی سیاست خارجی ج.ا.ا را به خدشه انداخته و این کشور را متضرر ساخت. وی در این باره و در خصوص آسیب‌شناسی‌های داخلی به علل تکوین آن پرداخته و پیوند قدرت تندروها و محافظه‌کاران سنتی را در دوره اواخر خاتمی و دولت احمدی‌نژاد مورد بررسی قرار می‌دهد. در دوره‌ای که طرفداری رؤیایی با ایالات متحده آمریکا و اسرائیل وجود داشت و خطوط کلیدی سیاست امنیت ملی ایران در خصوص برنامه هسته‌ای از قبل مورد تأیید و تأکید ج.ا.ا بود (پرتز، ۲۰۱۶: ۱۶۴-۱۶۱)؛ اما در زمان دولت روحانی که ج.ا.ا در برنامه جامع مشترک در موضع مذاکره بسیار قوی‌تر از چیزی بود که جونو در تحلیل خود ارائه داده است، نقش رهبری به‌عنوان عامل داخلی و اثرگذار در پرونده هسته‌ای بسیار پررنگ بود و طرح موضوع نرمش قهرمانانه سبب شد تا زمینه‌سازی لازم برای اتخاذ رویکردهای جدید در مذاکرات هسته‌ای رقم بخورد و روحانی رئیس‌جمهور وقت ایران با اشاره به سخنان رهبری، نقش مؤثر ایشان را در به نتیجه رسانیدن مذاکرات هسته‌ای این چنین بیان کند: «اگر اندیشه نرمش قهرمانانه نبود نمی‌توانستیم موفق شویم». انتصاب محمدجواد ظریف به‌عنوان وزیر امور خارجه و نیز انتقال پرونده هسته‌ای از شورای عالی امنیت ملی به وزارت امور خارجه و جابجایی جلیلی با شمخانی در دبیرخانه شورای عالی امنیت ملی و همچنین جایگزین شدن صالحی بجای عباسی در سازمان انرژی اتمی، از دیگر عوامل اثرگذار بر پرونده هسته‌ای ایران بود که نقش رئیس‌جمهور و تغییر استراتژی مذاکراتی را در محقق شدن این پرونده در سیاست خارجی ج.ا.ا را به‌خوبی تفسیر می‌کند. (پورااحمدی، ۱۳۹۷: ۹۰).

شکل ۲- مدل تصمیم‌گیری در مذاکرات هسته‌ای

فایل صوتی وزیر سابق امور خارجه در خصوص نقش عوامل داخلی بر سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران

موضوعی که مدت‌هاست در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران مورد بحث می‌باشد این است که مقام رهبری، الگوهای متضاد سیاست خارجی و یا مقررات مبهم قانون اساسی، کدام یک بیشتر مدعی حفظ اقتدار در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران می‌باشند.

شکل ۳- جدول ملاقات‌های رهبری، روحانی و ظریف؛

منبع: (<https://doi.org/10.1080/13530194.2023.2189572>)

همان سیاست خارجی که از طریق اجماع نهادی و یا رقابت‌های درونی صورت می‌گیرد. (بازوبندی، ۲۰۲۳: ۱) فایل درز پیداکرده از محمدجواد ظریف در آوریل ۲۰۲۱^{۱۹} حاکی از رقابت بر سر قدرت در نظام سیاسی ایران و از همه مهم‌تر، نقش عوامل داخلی و میزان نفوذ وزیر امور خارجه و قدرت سپاه پاسداران بر سیاست‌گذاری سیاست خارجی ج.ا.ا می‌باشد. جایی که ظریف اشاره می‌کند در چندین نوبت ((دیپلماسی)) فدای ((میدان)) شده و وزارت امور خارجه به‌عنوان یک بازیگر منفعل و غیر مرکزی در ارکان برنامه‌ریزی و در فرآیند سیاست خارجی کشور عمل می‌کند. (فایل صوتی ظریف، ۱۴۰۰)

هر چند مدتی بعد رهبری این ادعا را یک ((خطای بزرگ)) خواند و تأکید کرد که در هیچ جای دنیا سیاست خارجی توسط وزارت خارجه تدوین نمی‌شود و دستگاه دیپلماسی صرفاً مجری تصمیماتی است که در سطوح بالا اخذ می‌گردد؛ اما با توجه به مشاهداتی که در حدفواصل سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱ در نشست‌های سطح بالا مورد بررسی قرار گرفته، اتخاذ سیاست خارجی از طریق فرآیند جناح‌ها، نهادها و یا

نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره های موثر در رویکرد واقع گرایی... / کمال آرا

شخصیت‌ها و بر اساس تصمیمات اجماع نهادی صورت گرفته و به انحصار نهاد حاکمیت رسیده است. (همان: ۱۱)

نتیجه‌گیری

با در نظر گرفتن مزیت‌های چارچوب نظری، اگر بخواهیم قیاسی فی‌مابین نظریه‌های واقع‌گرایی کلاسیک و نوواقع‌گرایی با واقع‌گرایی نوکلاسیک داشته باشیم، این نظریه با حاصل جمع سطوح داخلی و سیستمیک و همچنین متغیرهای میانجی همخوانی مناسبی با سیاست خارجی ج.ا.ا خواهد داشت. ضمن اینکه تعدد و تنوع رفتاری سیاست خارجی ج.ا.ا در رؤیایی با مسائل مختلف، امکان به‌کارگیری واقع‌گرایی نوکلاسیک را بیش از گذشته مورد اهمیت قرار می‌دهد. با در نظر گرفتن چارچوب واقع‌گرایی نوکلاسیک باید در نظر داشت عواملی مانند قدرت نظامی و اقتصادی، ایدئولوژی، ملت‌گرایی، هویت، گفتمان در سیاست خارجی ج.ا.ا قابل بررسی است. نکته‌ای که قابل تأمل است تأکید بیش‌ازحد بر متغیرها و عوامل داخلی و یا عدم تفکیک مناسب و عدم اولویت‌بندی میان سطح داخلی با ساختار بین‌الملل است که شاید این مهم دلیلی بر نادیده گرفتن نظام بین‌الملل و الزامات و نیز عدم تفکیک بندی آن بشمار آید. درنهایت باید گفت شاید در این نظریه عناصر غیرمادی قدرت نادیده گرفته‌شده و بیش‌ازاندازه به ماهیت مادی قدرت تأکید شده است. در این مقاله در پی پاسخ به این سؤال بودیم که آیا واقع‌گرایی نوکلاسیک در سیاست خارجی ج.ا.ا وجود دارد و یا خیر؟ و اگر که پاسخ مثبت است، به عوامل و عناصر آن پرداخته و به نقش هر یک از آنان رسیدگی کنیم. در پاسخ باید گفت که در روند سیاست‌گذاری خارجی ج.ا.ا ابهاماتی وجود دارد که قانون اساسی به‌طور واضح به آن اشاره نکرده و مسئول شکل‌دهی سیاست خارجی مشخص نیست. سلسله‌مراتب مبهم و قانون اساسی قابل تفسیر (اختیارات رهبری و نهادهای تحت نظر ایشان، اختیارات رئیس‌جمهور و دستگاه دیپلماسی و ...)، فضای قابل‌تأملی را در خصوص سیاست خارجی ج.ا.ا و نقش ائتلافی بازیگران و همچنین سطح هماهنگی در سطوح بالای نظام ایجاد کرده است. با این تفاسیر و با عنایت به نقش قابل‌انکار و اثرگذار عوامل داخلی در سیاست خارجی ج.ا.ا، نظریه واقع‌گرایی نوکلاسیک با مطالعه موردی که بر روی پرونده هسته‌ای ایران و یا اظهارات وزیر امور خارجه وقت (محمدجواد ظریف) در خصوص حدود اختیار خود و سایر عوامل داخلی به آن اشاره شد، این نظریه همخوانی مناسبی با رویکرد فرآیند تصمیم‌گیری و مطالعه در خصوص سیاست خارجی ج.ا.ا دارد. در پایان ذکر این نکته ضروری است که همان‌طور که مطالعه شد و اندیشمندان برجسته روابط بین‌الملل به آن اذعان داشته‌اند، این نظریه همانند سایر نظریه‌های روابط بین‌الملل ظرفیت کافی برای تحلیل تمامی ابعاد سیاست خارجی ج.ا.ا ایران را دارا نمی‌باشد.

منابع

- ۱) بالازاده، زهره؛ غیبی، فهیمه (۱۳۹۰)؛ ((مقایسه تحلیلی روابط ایران و روسیه در دوران آقایان خاتمی و احمدی‌نژاد))، فصلنامه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دوره چهارم، شماره ۱۵، ص ۶۲-۳۵
- ۲) پوراحمدی، حسین؛ بازوبندی، علی‌اکبر (۱۳۹۷)، ((تحلیل توافق هسته‌ای برجام بر اساس استعاره بازی دو سطحی))، فصلنامه سیاست جهانی، دوره هشتم، شماره ۲۵، ص ۷۹-۱۲۰
- ۳) حاتمی، تورج؛ زرگر، دکتر افشین؛ امینی، آرمین (۱۳۹۹)؛ ((الگوی رفتاری سیاست خارجی روسیه پس از سال ۲۰۰۰ و چشم‌انداز آینده آن))، فصلنامه مطالعات سیاسی، سال سیزدهم، شماره ۵۰، ص ۱۶۴-۲۰۱
- ۴) حق‌شناس، محمدرضا (۱۳۹۲)؛ ((واقع‌گرایی نوکلاسیک: از سیاست بین‌الملل تا سیاست خارجی))، فصلنامه سیاست خارجی، سال بیست و هفتم، شماره ۳، ص ۶۷۸-۶۵۹
- ۵) سلیمانی، غلامعلی؛ دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال (۱۳۹۳)؛ ((ابعاد معنایی و نهادی تصمیم‌گیری در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران))، فصلنامه پژوهش سیاست نظری، شماره ۱۶، ص ۷۱-۱۰۰
- ۶) دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال (۱۳۹۰)؛ ((واقع‌گرایی نوکلاسیک و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران))، فصلنامه سیاست خارجی، سال بیست و پنجم، شماره ۹۸، ص ۲۹۴-۲۷۵
- ۷) عیوضی، محمدرحیم؛ منصورزاده، محمدباقر (۱۳۹۰)؛ ((تاثیر فرهنگ‌سازی سیاسی رسانه ملی بر فرآیند توسعه سیاسی در جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، شماره ۱۵، ص ۶۳-۹۰
- ۸) مولانا، سیدمحمد؛ محمدی، منوچهر (۱۳۸۷)؛ سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در دولت احمدی‌نژاد، تهران، دادگستر.
- ۹) ملائی آرانی، مهدی (۱۳۹۳)؛ ((بررسی و تحلیل مؤلفه‌های ساختاری و زمینه‌ای سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی))، نشریه مطالعات کمی در مدیریت، شماره ۱۹، ص ۳۲-۵
- ۱۰) نشریه گزارش‌های کارشناسی (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۹)؛ ((بررسی وضعیت دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، آسیب‌ها و چالش‌های پیش رو سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی))، نشریه گزارش‌های کارشناسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ص ۶۱۰-۶۰۹
- ۱۱) هژیر سرور، حسین؛ دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال (۱۴۰۱)؛ ((مقایسه سیاست خارجی دولت‌های احمدی‌نژاد و روحانی بر اساس نظریه واقع‌گرایی نوکلاسیک))، فصلنامه سیاست خارجی، سال سی و ششم، شماره ۳۶، ص ۹۵-۱۱۸
- ۱۲) پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۹۹. سند آموزش ۲۰۳۰ یونسکو؛ بیانات در ارتباط تصویری با رؤسا و مدیران آموزش و پرورش.
- ۱۳) قابل دسترسی در: <https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=14309>
- ۱۴) پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۹۳. نرمش قهرمانانه.
- ۱۵) قابل دسترسی در: <https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=4952>

نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره های موثر در رویکرد واقع گرایی... / کمال آرا

۱۶) گزارش روزنامه آرمان ملی (۱۴۰۰): (استانداران؛ کوچ کرده از دستگاه نظامی یا قضایی)، شماره ۱۱۷۳، ص ۳.

۱۷) قابل دسترسی در: <https://www.armanmeli.ir/fa/tiny/news-1027312>

۱۸) گزارش خبر آنلاین از رمزگشایی نماینده مجلس از «علت انتخاب شمخانی» برای نهایی کردن توافق با عربستان (۱۴۰۱)

19) Azizi, Hamidreza, Ahmadinejad Has Bigger Plans Than Iran's Presidency, Foreign Policy (2021), <https://foreignpolicy.com/2021/05/25/ahmadinejad-has-bigger-plans-than-irans-presidency/>

20) Bazoobandi, Sara & Heibach, Jens & Richter, Thomas (2023). Iran's Foreign Policy Making: Consensus Building or Power Struggle? *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1-24

21) Didaar-Ha'i Rahbar [Picture Reports of the Supreme Leader's Meetings with Foreign Officials], *Khamenei.ir*, <https://farsi.khamenei.ir/photo-album?id=41823#i>

22) Fathollah-Nejad, Ali (2020) 'Revisiting Rouhani's School of Thought: A Critical Discussion of Its Developmental and Foreign Policy Doctrines', in *Foreign Policy of Iran under President Hassan Rouhani's First Term (2013–2017)*, ed. Luciano Zaccara (Singapore: Palgrave Macmillan), 43–56.

23) Porter, Gareth (2016). Squandered Opportunity: Neoclassical Realism and Iranian Foreign Policy. *Middle East Policy*, 23(2), 161–164.

24) Hunter, T (2017), *Iran and the World: Continuity in a Revolutionary Decade*; and Walter Posch 'Ideology and Strategy in the Middle East: The Case of Iran', *Survival* 59, no. (2017): 69–98

25) 'Tamam'i Gamane-ha dar baare-i Natayej-i Safar-i Velayati be Rousieh [All the speculations on Velayati's visit to Moscow]', *Alef.ir* (2018), <https://farsi.khamenei.ir/photo-album?id=41823#i>

26) Ripsman, Norrin (2017), Neoclassical Realism, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.36>, *British Journal of Middle Eastern Studies*

27) Nick Pay, vahid & Omond. Andrew (2023), *Military Ideology and Foreign Policy: A Constructivist Examination of the IRGC'S Ideological Influence*, <https://doi.org/10.1080/03068374.2023.2174687>, 18–43

28) Rizvi, Mahtab Alam (2012), *Velayat-e-Faqih (Supreme Leader) and Iranian Foreign Policy: An Historical Analysis*, <https://doi.org/10.1080/09700161.2012.628471>, 112–127

۱ Neoclassical realism

۲ Kenneth Neal Waltz

۳ Gideon Rose

۴ <https://www.eghtesadnews.com/fa/tiny/news-226287>

؛ در اینجا توسط مقامات دستگاه دیپلماسی تکذیب گردیده و یا تایید نشده است. شهید سلیمانی که خود را «سرباز صفر ولایت» می‌نامید، در گفتار و عمل نشان داده بود که کاملاً از رهبری و سیاست‌های کلان جمهوری اسلامی ایران پیروی می‌کند. محمدجواد ظریف، در مصاحبه‌ای در اسفند ۱۳۹۹، با اشاره به دخالت‌های قاسم سلیمانی در سیاست خارجی گفته‌است که او به دلیل فشارهای فرمانده پیشین سپاه قدس، «دیپلماسی را فدای میدان جنگ کرد». او گفت: ((الزاماً در همه چیز هم‌نظر نبودیم اما احساس می‌کردیم که موظفیم با هم هماهنگ باشیم و این کار را می‌کردیم)). ظریف همچنین گفت: ((من می‌توانم به جرئت بگویم که من دیپلماسی را بیشتر هزینه کردم برای میدان تا این که میدان برای دیپلماسی هزینه شود)) و ادامه می‌دهد که «تقریباً هر بار که من برای مذاکره رفتم، این سلیمانی بود که می‌گفت من می‌خواهم که این خاصیت را بگیرد، این نکته را بگیرد)). در ۷ اسفند ۱۳۹۷ بشار اسد بدون اطلاع دولت و وزارت امور خارجه به دعوت سپاه قدس به ایران سفر می‌کند. محمدجواد ظریف پس از این اتفاق استعفا خود را اعلام می‌کند و می‌گوید: ((بعد از عکس‌های ملاقات‌های امروز دیگر جواد ظریف به عنوان وزیر خارجه در جهان اعتباری ندارد)). برایان هوک، نماینده ویژه وزارت خارجه آمریکا در ایران نیز ۲۵ اسفند ۱۳۹۷ با اشاره به تحولات سیاسی اخیر در ایران گفت که به نظر او وزیر خارجه واقعی ایران قاسم سلیمانی است.

عوی درباره برجام گفت: ((برجام در کل به نفع ملت و کشور است))؛

منبع: <https://fa.wikipedia.org/wiki>

۷ کمال خرازی رئیس شورای راهبردی روابط خارجی نیز برای لاریجانی جایگاه ویژه‌ای در سند ۲۵ ساله قائل شد و ادعا کرد: ((دولت چین، تاکید داشت که نماینده‌ای از نظام نیز در این کار دخالت داشته باشد، لذا آقای لاریجانی به عنوان مشاور مقام معظم رهبری چنین نقشی را ایفا کرد)). این ادعا بلافاصله واکنش ظریف را به همراه داشت)).

منبع: mehrnews.com/xV36h

۸ رمزگشایی نماینده مجلس از «علت انتخاب شمخانی» برای نهایی کردن توافق با عربستان؛ منبع:

khabaronline.ir/xjQfS

۹ (صحیفه امام، ج ۷، ص: ۱۶۸)

۱۰ حدیث بیداری ص ۱۴۸-۱۴۹، تحولات سیاسی اجتماعی بعد از انقلاب اسلامی در ایران ص ۲۰۴-۲۰۵ و

صحیفه امام، ج ۲۱، ص: ۲۶۳ - ۲۶۸

۱۱ منبع: صحیفه امام؛ ج ۲۰، ص: ۳۱۱ - ۳۴۷

۱۲ سند آموزش ۲۰۳۰ یونسکو؛ بیانات در ارتباط تصویری با رؤسا و مدیران آموزش و پرورش :

<https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=14309>

نقش عوامل داخلی، نهادهای حاکمیتی و چهره های موثر در رویکرد واقع گرایی.../ کمال آرا

۱۳ هلال شیعی اصطلاحی است که قدرت گرفتن شیعه در خاورمیانه را مطرح می کند. بر اساس این دیدگاه جمهوری اسلامی می تواند با اعمال نفوذ طبیعی در میان شیعیان عراق تحولات ژئوپولیتیک خاورمیانه را هدایت و موازنه قدرت را به نفع شیعیان و علیه منافع آمریکا و اسرائیل تغییر دهد

۱۴ مجید انصاری یک عضو مجمع تشخیص مصلحت نظام در روز ۲۸ تیر ۱۴۰۰ در پاسخ به این پرسش که آیا در جلسات اخیر مجمع تشخیص مصلحت نظام پیوستن ایران به گروه اقدام مالی (FATF) بررسی شده است یا خیر؟ بیان کرد که: ((در جلسات اخیر قرار نبوده این موضوع پیگیری شود. دستور جلسات دیگری داریم که بر روی آن موضوع تمرکز داشته ایم)). منبع: khabaronline.ir/xhKLv

۱۵ مرکز اسلامی لندن تا اطلاع ثانوی توسط دولت انگلستان تعطیل شد. این مرکز اسلامی که گفته می شود نزدیک به دولت ایران است در اطلاعیه ای خبر از توقف همه فعالیت های خود داد. کمیسیون خیره بریتانیا پیشتر متولیان این مرکز را برکنار کرده بود. سازمان تبلیغات اسلامی درباره توقف فعالیت های مرکز اسلامی لندن در کشور انگلیس ارائه نکرده است. منبع: <https://www.didbaniran.ir/fa/tiny/news-155817>

۱۶ پرونده هسته ای ایران از مهرماه سال ۱۳۸۲ تا مرداد سال ۱۳۸۴ یعنی به مدت ۲۲ ماه توسط حسن روحانی دبیر شورای عالی امنیت ملی وقت پیگیری می شد و پس از آن و همزمان با روی کار آمدن دولت محمود احمدی نژاد به مدت ۲۶ ماه یعنی از ۲۵ مرداد ۱۳۸۴ تا ۲۸ مهر ۱۳۸۶ به علی لاریجانی دبیر وقت این شورا سپرده شد اما از ۲۹ مهرماه ۱۳۸۶ پرونده هسته ای جمهوری اسلامی ایران به سعید جلیلی دبیر فعلی شورای عالی امنیت ملی کشور سپرده شد.

۱۷ دیدار مسئولان وزارت خارجه و سفرا و رؤسای نمایندگی های جمهوری اسلامی ایران در خارج از کشور با رهبر انقلاب؛ ۲۲/۰۵/۱۳۹۳ - <https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=4952>

۱۸ THOMAS JUNEAU

۱۹ مصاحبه ای هفت ساعته میان سعید لیلانز با محمدجواد ظریف، وزیر امور خارجه وقت ایران بود که فایل صوتی سه ساعته ای از آن نخستین مرتبه در ۵ اردیبهشت ۱۴۰۰ توسط شبکه خبری ایران اینترنشنال منتشر شد. وی در این گفت و گو مهم تر قلمداد شدن سیاست های میدان نسبت به سیاست های دیپلماتیک در ایران را اذعان کرد و مدعی شد که سفر قاسم سلیمانی، فرمانده پیشین سپاه قدس به روسیه بدون نظارت وی و «با اراده روسیه» صورت گرفت. ضمناً ((اراده روسیه به آن بود که دستاورد وزارت خارجه ایران را نابود کند)).